

Kőbányai János *Megtalált hagyomány*

Komlós Aladár felfedezett műve elé

Az irodalom története jól ismeri az eltűnt, majd újra felbukkant és életre kelt művek misztikus sorsát. Mintha az idő vagy a „sors keze” maga is irodalomszervezői feladatra vállalkozna: „véletlenek” formájában kicenzuráz vagy pótlólag visszacsatol műveket a szellemi közlekedés nagy áramába. E rejtélyes „szerkesztésen” belül is ritka jelentőségű, amikor a feltámadt művek többet jelentenek önmaguk előkerülésének pusztá szenzációjánál. Amikor nem a megtalálás ténye jelenti az aktualitást, hanem fölfedezésének időpontjával találkozva: a megtalált mű tartalma jelent szenzációt, új aktualitást.

Ilyen mű, ilyen felbukkanás Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században* című monográfiája. A grandiózus munka nemrégiben került elő egy pincéből Komlós Aladár nevelt fia, Bárkány György jóvoltából. Az előkerülés nem teljesen véletlen, hanem kissé kikényszerített, ahogy a sorsot is szorongatni kell, hogy „véletlen”-sorozataival igényeinket, hajlamainkat kövesse.

*

Aki ma az egyetemes magyar és zsidó művelődés egymást fölerősítve gazdagító metszéspontjában zsidó kultúrát szeretne művelni, vagy éltető közegében kíván élni, annak elődök és támpontok nélkül kell nekivágnia saját útjának. Példa és hagyomány nélkül kell tapogatódnia az ismeretlenben. A holocaust pusztítása elszakította a tradíció láncát, s az emlékezet merevlemezét szinte teljesen letörölte a rákövetkező fél évszázad kényeszeresen újraformázó igyekezete. Két-három nemzedékkel előttünk járók nyomait felidéző mélyfúrásokkal kellett elérni és föltámasztani azokat, akiknek törekvéseihez kapcsolódni lehet. Komlós Aladár alakja is így ke-

rült a képbe. Pontosabban életművének az a része – és ideje –, amelyben a modern zsidó szellemi létezés alapjait lefektette. Régi zsidó folyóiratokat tanulmányozva föltűnt, hogy a *Nyugat* nagy kritikusának van egy másik, mára feledésbe merült életműve, arca is: *ő volt a magyar zsidó irodalom egyedüli európai léptékű teoretikusa, kritikusa, sőt – 1938-tól, a zsidótörvényektől 1944-ig, a németek bevonulásáig – a zsidó irodalom szervezője.* (Az *Ararát* évkönyvek szerkesztőjeként.) Ezek az írások részben elméletiek (*Zsidók válaszüjtja, A zsidó vice, A zsidó lélek, A zsidó középiskola, A magyar zsidóság asszimilációja...* stb.), részben egy-egy szerző portréját rajzolják meg (pl.: Kiss Józsefét, Bródy Sándorét, Zsolt Béláét, Kóbor Tamásét, Ignotusét, Hatvany Lajosét) vagy összefoglaló–rendszerező igényűek (legtöbbjük a költéssel foglalkozik, mint a *Zsidók költők a magyar irodalomban, a Hatvanéves magyar zsidó költészet, A magyar irodalom veszteségei a második világháborúban...* stb.). Az első elem kerülő revelációs sugárzású cikkek, tanulmányok után módszeresen kezdtem összegereblyézni – Kiss József kollégám segítségével – a 45 előtti, legkülönbözőbb felvidéki, bécsi és magyarországi lapokban, antológiákban (legtöbbje épp a régi *Múlt és Jövő*ben, de egy-kettő a *Nyugat*ban, a *Korunk*ban, a *Toll*ban) megjelent Komlós Aladár-írásokat. Impozáns gyűjtemény kerekedett belőlük, s nagyszerű kihívásként adódott a feladat, hogy töredékekből posztumusz egészet hozzunk létre, mint a *Múlt és Jövő* első s eddig legambiciózusabb

Komlós Aladár:

*A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége
a 19. században
I.*

Komlós Aladár:

*A magyar zsidóság irodalmi lelkessége
a 19. században
II.*

kiadványa: a *Scheiber Sándor Könyve* esetében. Ezekből az írásokból ugyanis fölsejlett egy nagyobb ívű összefoglalás igénye. Árulkodó módon fennmaradt erről (a *Libánon* című rövid életű folyóirat 1936. január–februári számában.) egy konkrét utalás: az *Egy megrandó magyar zsidó irodalomtörténet elé* című tanulmány. S addig-addig hitetlenkedtem, kérdezősködtem az anyaggyűjtés során, míg elő nem került ez a „bizonyára senkit sem érdeklő, tele rég meghalt, elfelejtett nevet, adatot tartalmazó” gépirásos iratcsomó is. Az elakadt idő, a megtorpant mozdulat végre túlélte önmagát. Megtalálta a jobbot, amelybe kapaszkodva kiszabadulhat a felejtés iszapjából, mégpedig úgy, hogy az őt világhosszra (nyilvánosságra) segítőnek nyújt létével biztonságosabb talajt.

Ilyen felfedezés csak egyszer fordul elő egy életben.

Ha ingoványosnak írtuk le a kézirat felfedezésének korát, a mű megírásának ideje sem volt kevésbé vívódó, kételyekkel terhes. Az a kiábrándulásból adódó felismerés készítette a tudós gondolkodót az előtte járt két-három nemzedék teljesítményének vizsgálatára, hogy a *magyar zsidó asszimiláció téves út volt*, s egyre fenyegetőbb jelekkel bizonyítja, hogy ez már a jövőben egyszer s mindenkorra járhatatlan. A „zsidó törvények” lépésről lépésre bekerítő, ellehetetlenítő árnyékában, de azért az Endlösung rémét nem vizionálva készült a torzóban maradt roppant mű, amely oknyomozó mélyfűréssel arra kereste a választ, ha az asszimiláció csődöt mondott, *milyen szellemi létezésformában éljen tovább a magyar zsidóság?*

A mélyfűrés kétseri előfordulása szándékos szóismétlés. Két ugyanolyan igénnyel kereső mozzanatot hangsúlyoz, mert ennek a kétszer három-négy nemzedéknek, amellyel mi jutottunk el e század harmincas éveinek végén nagy művébe kezdő Komlós Aladárig, s amellyel ő a XIX. század első évtizedeiig (születése századának elejéig) jutott: *ez a szűk két évszázad a magyar zsidó szellem tör-*

lénelem maga. Időben ennyi, inkább kevesebb az aktív zsidó részvétel a magyar történelemben és kultúrában. Ami előtte volt, az egységes európai vagy kelet-európai zsidó történelem magyar földön. Egy szellemileg és szociológiailag önmagába zárt nép története, amely csupán elviselte, de nem alakította a saját és környezete történelmét. A

többi mese és mítosz. Mi, magyar zsidók, ennek az utóbbi kétszáz évnél – Komlós idejében alig több mint egy évszázadnak – vagyunk a leszármazottai és örökösei. Ezzel a ténnyel nézett tudósi elfogulatlansággal szembe az eredet átvilágítása kényszerétől hajtott Komlós Aladár. A mítoszba maszatolt nyúlfarknyi idővel s a néhány emberöltőn keresztül megvalósult az egyetemes zsidó történelemben is páratlan – szellemi felszabadulás és prosperitás csodájával, ami azért, mert csodák mégsincsének, minden részcsoda vagy csodadéli-báb ellenére sem vezetett el az asszimilációs azonosulásvágy azonossá feloldó Édenébe.

Az 1989 után újra megnyíló történelem a tömegeit, hagyományát s azonosságát veszített, a végletekig szétzilált, laza és ellentmondásos kohéziók mentén újrendeződő zsidóság számára újra fölvetette Komlós kérdéseit. S persze az egész magyar társadalom, az egyetemes magyar kultúra számára is: amelynek ez a „zsákutcás” asszimiláció nemcsak a közege, hanem meghatározó része és hagyománya. (A megoldatlanság s a belőle következő szervetlenség: maga a hagyomány.) A Komlós sokrétű tevékenységéből kirajzolódó útmutatás – *ebben a szellemben legitímálta magát az 1988-ban újraindult Múlt és Jövő* – a másságát megtartó integráció, a zsidó és a magyar kultúra (bennük a világ) békés és egymást megtermékenyítő folyamatos interakciójában tudja a járható utat. És ezen belül a minőség és méltóság kérlelhetetlen követelésében. A történelmi idővel ütköző alárendelt konfliktusból a szellemnek kell felülkerekednie: „*Tegnap még úgy látszhatott, hogy a környezetünkbe való teljes beolvadás vagy a zsidóként való élet közt lehet választanunk, ma már nyilvánvaló, hogy csak zsidóként élhetünk, s csupán a közt a két lehetőség közt van választásunk, hogy meghasonlott tragikomikus, vagy pedig felemelt fejű, sorukat erős lélekkel viselő zsidók akarunk-e lenni... Ne féljünk a nehézségtől: elsősorban elszánás és hit kell hozzá. Csak el kell binnünk, hogy zsidónak lenni szép do-*

mályban hagyott századot „*A magyar zsidóság, amennyiben hazai történetével foglalkozott, legszélvesebben kizárólag azt figyelte és ünnepelte, milyen buzgalommal igyekezett az elmúlt száz évben magyarrá válni*” – jellemezte szkeptikusan műve bevezetésében Komlós Aladár az oly karakterisztikusan ködösítő, a történettudományt igazoló–kompenzáló eszközként felhasználó igyekezetet, amely a holocaust tapasztalatai után sem tolódott el jelentősen. A frissen előkerült s a frissen írt alapművek párhuzamosságukból adódóan végre többdimenziós ismeretet, láttató tudást és támaszt nyújtanak az ezredvégen tébláboló, magyar–zsidó kultúrát folytató nemzedéknek.

Komlós Aladár hite szerint (maga gyakorló író és költő is volt) írók és műveik analízise vezet el egy népről adható, legteljesebb ismeretek megszerzéséhez. (Ez a feltevés még a saját korára feltétlen érvényes.) Ugyanakkor azt is realizálta, hogy nem életutakat és műveket, hanem folyamatokat kell elemeznie. (Ebből a szempontból kissé megtevesztő művének címe, amelyet talán csak munkacímnek használt.) Folyamatokat, amelyek medret vájtak a műveknek. Ezért a XIX. század kezdetétől 1890-ig minden zsidó által írt szelleminek minősülő produktumot feldolgozott. Nemcsak, sőt elsősorban nem az irodalom, hanem a jog-, nyelv-, történelem-, judaisztika-, orientalisztikatudomány, az újságírás és -szerkesztés, könyvkiadói és nyomdászati tevékenység szempontjából. Ha egy magyar zsidó leírt, átültetett (idegen nyelvről magyarra vagy fordítva) két mondatot, ő azt felkutatta, regisztrálta, beillesztette egy folyamat fejlődéstörténetébe. Filológiai alaposága, teoretikus rendszerőzsége s a magyar és az európai kultúrával együtt futó komparatív tudása lenyűgöző. (Ma ezt a munkát, ha valaki akarná, sem tudná elvégezni, hiszen a források egy része elpusztult, s vajon melyik irodalomtörténészünk ismeri a héber és a jiddis nyelvet, irodalmat, az ősi hagyományaiból kilépő nép eredendő kulturális kontextusait?) Ha ez a mű az elkészültekor vagy közvetlen utána megjelent volna: az egész világon ez lenne a magyar zsidóság szellemi teljesítményéről szóló irodalom etalonja.

A könyv jegyzetei és egy-egy indulatos elszólása – amit aztán gondosan kihúzatott az íróval a tudós szenttelen fegyelme – igazítanak el, hogy Komlós a negyvenes évek elején, a lelkére nehezedő egyre súlyosodó jogfosztás mindennapi nyűgével,

írhatta a művét. A pontatlan jegyzetek, az emlékezetből idézett citátumok (amelyeket Kiss József igazított ki, különben szöveghűen adjuk közre a kéziratot) arra utalnak, hogy talán olyan helyzetben dolgozott, amikor könyvtárba már nem járhatott, s ezért feljegyzéseire, emlékezetére volt utalva. (Néhány ilyen kézírásos füzetlapot megtaláltunk a barna csomagolópapírba kötött gépiratcsomó végén.) Mikor kezdte, s mikor fejezte be a felejtés óceánjába dobott, palackba zárt roppant tudásanyag összegzését? Erről közvetlen hozzátartozói sem tudnak számot adni. Az biztos, hogy folytatni szánta a művet, a közeljövő eseményeitől függően. „*Ez a könyv, a tervezett mű első fele, körülbelül 1800–1890-ig terjed. Eddig tart, míg a hazai zsidóság magyarrá, jómódúvá és művelté válik. A készülődés, a tanulóévek korszaka ez, amely alatt a zsidóság csak a kapitalizmus és a tudomány terén alkot nagyot. 1890-től kezdődő új korszakában egyénisége már erőteljesen megszólal. Nem tanítvány többé, önálló felfogású felnőtt, aki alkotásaival, lelkes megértésével és bírálatával egyaránt megtermékenyíti a magyar szellemi életet. Elkészül-e a könyv második fele is? Ha a magyar zsidóság akarja és lehetővé teszi, igen*” – zárja az előszavát, s maga a monográfia el is jut az „önálló felfogású kor küszöbéig: „*A nyolcvanas évek vége felé friss pezsgés érzik a magyar életben. Ezt a pezsgést a zsidóság idézi elő. A magyar zsidóság virágkorának küszöbén vagyunk. A zsidóság még nem bontakozott ki teljesen, épp az irodalomban még alig kezdett hozzá az alkotáshoz; de már készülődik, s nem sokára elég erős lesz ahhoz, hogy páratlan ölelésben termékenyítse meg a magyar szellemi életet. Eddig tartott az izmosodása. Most meg fogja mutatni, mit tud. Eddig tanítvány volt, szorgalmas tanítvány: érezni, hogy nem sokára felzabradul. Az eltelt idő alatt beoltotta magát magyarsággal, most önmagát, a megújult zsidóságot fogja beoltani a magyarságba. A kép a felfelé lendülés és optimizmus napfényében fürdik, s aki akarja, nem is veszi észre a háttérben megbúzódo árnyakat: egyfelől a megverten lappangó, de érezhető antiszemitizmust, másfelől a zsidó sértődöttség öntudatlan sebeit, nem veszi észre, hogy a városokba özönlő s ott természetesen mindinkább egymásba azozimuláló zsidóság kebelében egy sajátos új magyar–zsidó szellem alakul ki, amelyet a keresztény magyarság egy része irritálóan idegenszerűnek érez.*

A zsidóság egyre magawabbra jut pályáján. Mialatt a napfényes csúcsokra tör, nem is sejtí, hogy emelkedése egyszermind közelebb vízi a mélységekhez is, amelyek már ott lesnek rá a csúcsok mögött...” – ezek a monog-

se jelentősen módosította terveinket. Sebes Katalin szerkesztővel úgy gondoltuk: *a két kötetet egyszerre kell kiadni*. Egységben. Közös címmel: *Magyar zsidó szellemtörténet a felvilágosodástól a holocaustig*. Az első kötet alcíme a Komlós adta cím lesz, a másodiké: *Bevezetés a magyar zsidó irodalomba*. A két kötetnek egységes tipográfiával kell megjelennie. Méltó, szép köntösben (kemény borító, fűzött kötés s olyan papír, ahol a képek jól kijönnek). Szintén a mi hozzáadásunk (Kiss József válogatásában) az az illusztrációs anyag – személyekről, illetve szellemi termékekről (újságokról, könyvekről, jellemző épületekről), akikről, illetve amikről Komlós ír. A második kötetben a jegyzetek feltüntetik az írások első és valamennyi megjelenési helyeit, illetve azt is, a többszöri megjelenések alkalmával milyen változások estek a szövegben. Külön ki-

térnek azoknak az írásoknak a háttérére, amelyek vitákban születtek. Ilyenkor egy-egy vitacikket (Pl.: Móricz Zsigmondét, Illyés Gyuláét, Schöpflin Aladárét, Somlyó Zoltánét) bő idézetek formájában, illetve indokolt esetben, teljes terjedelmében közöljük.

Kompillációnk szervesen illeszkedik a monográfiához, akkor is, ha ezt az illeszkedést mesterségesen mi hoztuk létre. Az elméleti írások hasonlóan teremtik meg a szellemtörténeti és szociológiai, társadalomlélektani háttérrel, mint az első kötet fejezetkezdő oldalai. Minden jelentős magyar zsidó irodalmár sorra kerül itt, noha bizonyára nem olyan súllyal, mintha Komlós Aladárnak lehetősége nyílt volna az első kötet módszerességével végighaladni a XX. század feléig.

Borbély Szilárd

[Fényszív]

A törés a szavakban van, nem a szavak peremén, ebbe hullnak bele. A Rebbelében szavai töröltek voltak, ahogy áttörték a szombatot, amikor beszélni kezdett. Miért a megvetett, a szomorú, a kiismerhetetlen arc. Az érzés, hogy ez az arc, ugyanaz az arc. Aki mindig, mindenütt, ahol felépültek, összekészülödtak, leomlottak, elmosódtak biróalmak. Az, aki arca lett olyan szavaknak, mint a félelem, a menekülés, a megalázottság, a ravaszság, a reménykedés, a kitartás, a várakozás, a tanúság, a megtört szív. És mindenhol vele volt a rettenet. A rettenet, amely eltöltötte egy érzéssel. Amióta, ahogy beszélnek, Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes, Jésua, Saul rettenete kihajtotta a pusztaba. Hogy a rettenet több, mint ez az érzés, mint a pusztulás, a reménykedés, több, messze több, mint a várakozás, ahogy több a balálnál. Istenem, mi ez a rettenet, amely annyival több nála, hogy túlnyúlik a balalán, kifárasztja a szívet, elviszi oda, ahol nincs. A horzalmak után, aki tudja, hogy nincs semmi. Az összetört szombat fénye. Csak a rettenet az igazak szívében. Az összetört szív rettenetes fénye.